

**Alavi Politics in Light of Constructivism
in International Relations:
An Analysis of Imam Ali's (AS) Agency Based on
Identity, Norms, and Social Interaction**

Hamidreza Akbari*

Hannaneh Akbari**

Abstract

Understanding Imam Ali's (AS) political conduct cannot be sufficiently explained through classical realist or liberalist theories, which emphasize material interests and instrumental rationality. This article employs constructivist theory—particularly Alexander Wendt's framework of 'social action'—to analyze Imam Ali's politics as identity-driven, norm-oriented, and meaning-based. The central research question is: How can Alawite politics be interpreted within the conceptual framework of constructivism? The hypothesis asserts that Imam Ali's political behavior derives from religious identity, divine meanings, and internalized norms, which align with constructivist assumptions. By examining Imam Ali's responses to critical events such as the battles of Jamal, Siffin, and Nahrawan, the paper demonstrates that Alawite politics represent a distinctive logic grounded not in the pursuit of power but in the embodiment of divine mission, justice, dialogue, and moral responsibility. This study not only interprets Alawite politics through the lens of constructivism but also highlights the potential of Islamic thought to enrich contemporary theories of International Relations by introducing indigenous, norm-based paradigms.

* Assistant Professor of International Relations, Institute for Humanities and Cultural Studies (Corresponding Author), H.akbari@ihcs.ac.ir

** M.A. Student of International Relations, Faculty of Law and Political Science, University of Tehran, hannah.akbari.17@ut.ac.ir

Date received: 05/12/2024, Date of acceptance: 05/03/2025

Keywords: Alawite Politics; Imam Ali (AS); Constructivist Theory; Political Identity; Normative Action; Legitimacy; Political Ethics; Islamic Political Thought.

Introduction

Islamic political thought, especially when compared to modern theories of International Relations (IR), presents a unique challenge. Classical approaches, such as Realism and Liberalism, often prioritize material power, security competition, and rational calculation of interests. However, such paradigms are insufficient in explaining Imam Ali's political conduct, which is deeply rooted in divine mission, ethical responsibility, and justice. Constructivism, by emphasizing identity, norms, and meanings, provides a more appropriate theoretical lens. This paper argues that Imam Ali's political actions illustrate constructivist principles of socially constructed identities and norm-based governance. The broader aim is to bridge Islamic political tradition with modern IR theory, showing how Alawite politics can contribute to the development of alternative, indigenous theories.

Materials and Methods

The research employs a qualitative and interpretive methodology, rooted in discourse analysis and comparative political theory. The primary data sources are Islamic texts, especially Nahj al-Balagha, complemented by secondary literature on Islamic political thought and constructivist theory. The methodology involves:

1. Extracting political concepts such as justice, legitimacy, and authority from Imam Ali's sermons, letters, and practices.
2. Re-interpreting these concepts within the constructivist framework, emphasizing identity formation, norm internalization, and meaning construction.
3. Comparing Alawite politics with Realist and Liberalist interpretations to highlight theoretical differences.

By combining textual interpretation with constructivist theorization, the paper situates Imam Ali's politics as a case study of norm-based political action.

Discussion and Results

The analysis reveals several key findings:

- Justice as a Normative Principle: Imam Ali consistently emphasized justice as the foundation of governance, even when it undermined short-term political stability.

61 Abstract

This aligns with constructivist emphasis on norms as determinants of political action.

- Legitimacy through Divine Truth: Unlike Western notions of legitimacy based on consensus or coercion, Imam Ali derived legitimacy from divine authority and ethical principles. This provides a unique perspective on how legitimacy can be socially and spiritually constructed.
- Moral Constraints on Warfare: Imam Ali's approach to warfare was profoundly ethical. He prohibited harm to civilians, respected treaties, and avoided preemptive violence. Such practices illustrate the role of identity and morality in shaping political conduct.
- Tolerance toward Dissent: Imam Ali distinguished between intellectual opposition and violent rebellion. While he tolerated critical voices, he opposed armed insurrection. This reflects constructivist notions of identity negotiation and norm-based interaction.

Together, these findings demonstrate that Alawite politics exemplify a model of 'normative rationality'—political action shaped by identity, ethics, and divine mission, rather than by material self-interest.

Conclusion

This study concludes that Alawite politics, when analyzed through constructivist theory, provide a compelling case for identity-driven and norm-based governance. Imam Ali's model illustrates that politics can be guided by ethical and spiritual commitments, offering an alternative paradigm to the materialism of Realism and the institutionalism of Liberalism. More broadly, this research contributes to the dialogue between Islamic thought and International Relations theory, suggesting that indigenous frameworks rooted in ethics and justice can enrich global political theory. The Alawite model highlights the possibility of integrating moral values into political practice, thereby challenging dominant paradigms that marginalize ethics in favor of power politics.

Bibliography

- Wendt, A. (1992). *Anarchy is What States Make of It*. International Organization.
- Wendt, A. (1999). *Social Theory of International Politics*. Cambridge University Press.
- Finnemore, M. (1996). *National Interests in International Society*. Cornell University Press.

- Katzenstein, P. (1996). *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. Columbia University Press.
- Adler, E. (2005). *Communitarian International Relations*. Routledge.
- Hakimi, M.R. (2010). *Al-Hayat*. Tehran.
- Motahhari, M. (1997). *Seyri dar Nahj al-Balagha*. Tehran.
- Tabari, M. (1993). *Tarikh al-Rusul wa al-Muluk*. Beirut.
- Ibn Abi al-Hadid (1997). *Sharh Nahj al-Balagha*. Beirut.

سیاست علوی در پرتو سازه‌انگاری در روابط بین‌الملل: تحلیلی از کنش‌گری امام علی (ع) بر پایه هویت، هنجار و تعامل اجتماعی

حمیدرضا اکبری*

حنانه اکبری**

چکیده

درک سیاست‌ورزی امام علی (ع) صرفاً از خلال نظریه‌های کلاسیک واقع‌گرایی و لیبرالیسم، که بر منافع مادی و عقلانیت ابزاری متمرکزند، امکان‌پذیر نیست. این مقاله با بهره‌گیری از نظریه سازه‌انگاری و چارچوب «کنش اجتماعی» الکساندر ونت، در پی آن است که کنش سیاسی امام علی (ع) را در قالب هویت‌محور، معناگرا و هنجاری تحلیل کند. پرسش اصلی پژوهش این است که: سیاست علوی چگونه در چارچوب مفهومی سازه‌انگاری قابل تبیین است؟ فرضیه اصلی آن است که رفتار سیاسی امام علی (ع)، برخاسته از هویت دینی، معناهای الهی و هنجارهای درونی‌شده‌ای است که با نظریه سازه‌انگاری هم‌راستاست. در این چارچوب، سیاست امام نه ابزار قدرت، بلکه تجلی رسالت الهی در بستر عدالت، مدارا و مسئولیت‌پذیری است.

نمونه‌های رفتاری امام علی (ع) در مواجهه با خوارج، جمل و صفین، در نسبت با مفاهیم هویت، هنجار و معنا تحلیل شده و با نظریه‌هایی چون فرهنگ امنیتی (کتنشتاین) و یادگیری هنجاری (آدلر) پیوند یافته است. یافته‌ها نشان می‌دهند که سیاست علوی واجد منطقی متمایز از عقلانیت واقع‌گرایانه و مبتنی بر اخلاق، گفت‌وگو و مشروعیت معنوی است.

کلیدواژه‌ها: سیاست علوی، امام علی (ع)، نظریه سازه‌انگاری، هویت سیاسی، کنش هنجاری، مشروعیت، اخلاق سیاسی.

* استادیار روابط بین‌الملل، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)، H.akbari@ihcs.ac.ir
** دانشجوی کارشناسی علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، hannah.akbari.17@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵

۱. مقدمه

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی - بین‌المللی اسلامی، به‌ویژه در نسبت با نظریه‌های معاصر علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، همواره با چالش‌هایی مفهومی و روش‌شناختی مواجه بوده است. از یک‌سو، سنت اسلامی بر پایه مفاهیم ارزشی، معنوی و الهی استوار است که با مفروضات عرفی و سکولار علوم سیاسی و روابط بین‌الملل هم‌راستا نیست؛ از سوی دیگر، نظریه‌های روابط بین‌الملل عمدتاً بر مبنای الگوهای رفتاری دولت‌محور، عقلانیت ابزاری و محاسبه منافع مادی بنا شده‌اند. در این میان، نظریه سازه‌انگاری (Constructivism)، به‌واسطه تأکید بر نقش معنا، هویت و هنجارهای اجتماعی در شکل‌دهی به رفتار سیاسی، امکانی مفهومی برای گفت‌وگو میان سنت اسلامی و نظریه‌های معاصر فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر، در پی بهره‌گیری از این ظرفیت، به تحلیل سیاست‌ورزی امام علی(ع) در چارچوب مفهومی سازه‌انگاری می‌پردازد. امام علی(ع)، در سنت اسلامی نه تنها یک شخصیت سیاسی، فقهی و کلامی، بلکه نماد عدالت‌محوری، فضیلت‌گرایی و اخلاق سیاسی است. سیره و کلام امام علی(ع) که در منابعی چون نهج‌البلاغه گرد آمده است، تصویری از یک رهبر مسئول، آرمان‌گرا، صریح و درعین‌حال محاسبه‌گر را ارائه می‌دهد؛ رهبری که در تصمیمات خود، نه صرفاً مصلحت قدرت، بلکه ملاحظات اخلاقی، دینی و عدالت‌محور را مبنا قرار می‌دهد. در همین راستا، پرسش از ماهیت سیاست علوی و نحوه صورت‌بندی آن در یک چارچوب نظری معاصر، ضرورتی پژوهشی و معرفتی دارد.

در ادبیات رسمی و کلاسیک روابط بین‌الملل، نظریه‌های واقع‌گرایی (Realism) و نئورئالیسم با تمرکز بر ساختار آنارشیک نظام بین‌الملل و منافع مادی بازیگران، سیاست را صحنه‌ای از رقابت برای بقا و قدرت تعریف می‌کنند^۱ (مورگنتا، ۱۹۴۸؛ والتز، ۱۹۷۹). در این رویکردها، هنجارها، ایده‌ها و ارزش‌ها جایگاهی در تبیین رفتار بازیگران ندارند، مگر آنکه در خدمت منافع قدرت قرار گیرند. بر اساس چنین نگاهی، رفتار امام علی(ع) در مواجهه با مخالفان سیاسی، امتناع از بهره‌گیری از فریب و خشونت ابزاری، و تأکید بر عدالت به قیمت کاهش انسجام سیاسی، ممکن است به‌عنوان ناکارآمد، غیرواقع‌گرایانه یا حتی ناپخته تحلیل شود. اما آیا این تحلیل، تمامی ابعاد کنشگری علوی را توضیح می‌دهد؟

پاسخ به این پرسش، مستلزم به‌کارگیری چارچوب نظری جایگزینی است که بتواند هویت دینی، معناهای درونی‌شده و التزامات اخلاقی را در تحلیل سیاست لحاظ کند. نظریه سازه‌انگاری، که با آثاری چون نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل اثر الکساندر ونت و نوشته‌های

فینمور، کنزشتاین و آدلر شناخته می‌شود، دقیقاً همین خلأ را پر می‌کند. سازه‌انگاران بر این باورند که «واقعیت اجتماعی» در سیاست، محصول برساخت‌های ذهنی، گفتمان‌ها و تعاملات اجتماعی است. به تعبیر ونت، «آنارشی آن‌گونه است که دولت‌ها آن را معنا می‌کنند. آن چه به آنارشی معنا می‌دهد انواع اشخاصی هستند که در آن به سر می‌برند و نیز ساختار روابطی است که میان آن‌ها وجود دارد. (ونت، ۱۳۸۶: ۴۵۱) در این چارچوب، رفتار بازیگران تابع هویت و هنجارهای آنان است، نه صرفاً ساختار مادی قدرت. ونت در قسمت نتیجه‌گیری کتاب خود می‌گوید: «من در این کتاب کوشیده‌ام نشان دهم که نتیجه‌گیری‌های مشکل آفرین نواقع گرایشی درباره سیاست بین‌الملل ناشی از هستی‌شناسی مادی‌گرایانه و فردگرایانه آن است، و با برداشتی معناگرایانه و کل‌گرایانه از نظام می‌توانیم به فهمی بهتر برسیم.» (همان: ۵۴۰)

تحلیل سیاست‌ورزی امام علی(ع) از منظر سازه‌انگاری، به ما امکان می‌دهد تا کنش سیاسی او را به مثابه تجلی یک هویت دینی-اخلاقی در میدان سیاست فهم کنیم؛ هویتی که از مفاهیمی چون عدالت الهی، وفاداری به حق، عقلانیت ارزشی و مسئولیت الهی تغذیه می‌کند. در چنین چارچوبی، حتی اقداماتی مانند پرهیز از خشونت بی‌ضابطه، پذیرش حکمت در شرایط نامطلوب، یا تحمل مخالفان فکری، نه نشانه ضعف سیاسی، بلکه مصادیقی از کنش هنجاری تلقی می‌شود که از درون ساختاری معنایی و اخلاقی برخاسته‌اند. این مقاله با صورت‌بندی پرسش اصلی خود به شکل «چگونه می‌توان سیاست‌ورزی امام علی(ع) را در پرتو نظریه سازه‌انگاری تحلیل کرد؟»، در پی آن است تا نشان دهد که بسیاری از مؤلفه‌های رفتاری امام، قابل تحلیل در چارچوب‌هایی مانند هویت‌سازی، معناپردازی اجتماعی، برساخت مشروعیت، و مرزبندی اخلاقی با دشمن است. تفاوت امام علی(ع) با رویکردهای واقع‌گرایانه، نه صرفاً در هدف، بلکه در منطق کنش، تعریف تهدید، شیوه اعمال قدرت و جایگاه اخلاق در سیاست است. از سوی دیگر، این مطالعه در پی آن نیست که نظریه سازه‌انگاری را صرفاً بدون نقد یا تطابق مفهومی به سنت اسلامی تحلیل و تحمیل کند. بلکه تلاش می‌شود تا با فهم عناصر سازه‌انگار در سیره علوی، امکانی برای گفت‌وگوی مفهومی و توسعه نظریه‌های بومی‌شده در سیاست بین‌الملل فراهم آورد. در واقع، آنچه در سیاست علوی وجود دارد، عقلانیتی ترکیبی از هنجار و مصلحت، معنا و تدبیر، مسئولیت‌پذیری و حکمرانی است؛ امری که با مفهوم «عقلانیت هنجاری» در نظریه‌های انتقادی و سازه‌انگاری هم‌سویی دارد.

ضرورت چنین پژوهشی همچنین از خلأ موجود در ادبیات علمی ناشی می‌شود. اگرچه آثار فراوانی درباره اندیشه سیاسی امام علی(ع) نگاشته شده، اما اغلب آن‌ها در چارچوب‌های

سنتی اسلامی (فقه سیاسی، اخلاق اسلامی یا تحلیل تاریخی) باقی مانده‌اند و کمتر تلاشی برای صورت‌بندی نظری آن‌ها در قالب نظریه‌های روابط بین‌الملل صورت گرفته است. پژوهش‌هایی که در سال‌های اخیر با رویکرد سازه‌انگاری به سیاست خارجی جمهوری اسلامی یا تحلیل هویت سیاسی اسلامی پرداخته‌اند (نظیر شریعتی‌نیا، ۱۳۹۷؛ رضایی، ۱۴۰۰)، عمدتاً معطوف به دوره معاصرند و به سیاست‌ورزی صدر اسلام نپرداخته‌اند. بنابراین، این مقاله در پی پر کردن خلأی است که میان سنت اسلامی و ادبیات نظری معاصر در روابط بین‌الملل وجود دارد. از منظر روش‌شناسی، مقاله حاضر با اتخاذ رویکردی کیفی، تفسیری و نظری، بر مبنای خوانش انتقادی متون اسلامی (خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه)، و مفاهیم نظری سازه‌انگاری، به تحلیل گفتمان علوی می‌پردازد. تحلیل مفهومی، تطبیق مصادیق رفتاری امام با اصول نظری، و ارجاع به منابع اسلامی و مطالعات غربی، ابزارهای اصلی این پژوهش‌اند. چنین رویکردی به ما اجازه می‌دهد تا درک دقیق‌تری از سیاست علوی، نه به‌مثابه تجربه‌ای تاریخی، بلکه به‌عنوان الگویی برای بازاندیشی در نظریه سیاست فراهم آوریم. در پایان این بخش، مقاله بر آن است تا با برجسته‌کردن مفاهیمی چون عدالت به‌مثابه هنجار اجتماعی، قدرت به‌عنوان امانت الهی، مشروعیت بر مبنای حق، و تعامل با «دیگری» بر اساس اخلاق، نشان دهد که سیاست‌ورزی امام علی(ع)، نمونه‌ای شاخص از کنشگری هویت‌محور در سنت اسلامی است که قابلیت تحلیل در چارچوب نظریه‌های هنجاری-معنایی مانند سازه‌انگاری را دارد. این بازخوانی نه تنها می‌تواند به فهم عمیق‌تر از سیره علوی بینجامد، بلکه امکان گفت‌وگو میان سنت اسلامی و نظریه‌های بین‌المللی معاصر را نیز تقویت خواهد کرد.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۲.۱ نظریه سازه‌انگاری در روابط بین‌الملل: هویت، معنا و هنجار به‌مثابه بنیان کنش

سیاسی

نظریه سازه‌انگاری (Constructivism) در روابط بین‌الملل از دهه ۱۹۹۰ میلادی به‌عنوان یکی از سه رویکرد اصلی در نظریه‌های بین‌المللی، در کنار واقع‌گرایی (Realism) و لیبرالیسم (Liberalism)، مطرح شد. نقطه عزیمت نظریه سازه‌انگاری نقد بر این فرض بنیادین نظریه‌های سنتی بود که منافع بازیگران سیاسی را ثابت، عینی و مستقل از بستر اجتماعی می‌دانند. در مقابل، سازه‌انگاران بر آن‌اند که منافع، هویت و حتی ادراک تهدید، مفاهیمی هستند که در فرآیندهای اجتماعی برساخته می‌شوند. (ونت، ۱۳۸۶: ۱۱)

الکساندر ونت، نظریه‌پرداز برجسته سازه‌انگاری، در مقاله معروف خود «آنارشی آن‌گونه است که دولت‌ها آن را معنا می‌کنند» بر این اصل تأکید کرد که ساختار نظام بین‌الملل تنها ساختاری مادی نیست، بلکه شامل گفتمان‌ها، دانش، و تعاملات بین‌ذهنی است. (ونت، ۱۹۹۲) به بیان دیگر، واقعیت در سیاست نه فقط در قدرت نظامی یا اقتصادی، بلکه در معناهایی است که بازیگران به وقایع، نهادها و کنش‌ها نسبت می‌دهند. این دیدگاه در اثر مهم او یعنی «نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل» بسط یافت و نظریه سازه‌انگاری را به رویکردی ریشه‌دار در جامعه‌شناسی معرفت، نظریه‌های گفتمان و فلسفه زبان تبدیل کرد.

در این چارچوب، سه مفهوم کلیدی جایگاه مرکزی دارند:

۱. هویت (Identity): هویت بازیگران سیاسی (اعم از دولت، ملت، یا رهبران) در تعامل با «دیگری» ساخته می‌شود. اینکه یک بازیگر خود را چگونه تعریف می‌کند (مثلاً به عنوان امت اسلامی، امپراتوری، ملت-دولت، یا دولت توسعه‌گرا)، تأثیر مستقیمی بر نوع کنشگری او دارد. این مفهوم در تحلیل سیاست علوی، به ویژه در نسبت با مفاهیم «امامت»، «خلافت»، «امت» و «حقانیت» نقش تعیین‌کننده دارد.

۲. هنجار (Norm): هنجارها قواعد نانوشته‌ای هستند که «رفتار درست» را در یک بستر فرهنگی یا گفتمانی تعریف می‌کنند. سازه‌انگاران مانند فینمور نشان داده‌اند که دولت‌ها نه تنها برای کسب منافع، بلکه برای کسب مشروعیت و تطابق با هنجارهای بین‌المللی عمل می‌کنند. (فینمور، ۱۹۹۶) در سنت اسلامی و سیاست علوی نیز هنجارهایی چون عدالت، صدق، وفاداری به عهد و اجتناب از ظلم، بر تصمیمات سیاسی سایه می‌افکنند.

برای مثال، عدالت‌ورزی امام علی (ع) در تقسیم بیت‌المال به طور مساوی میان مسلمانان، حتی با وجود نارضایتی برخی از اشراف، نمونه‌ای از پایبندی ایشان به هنجار عدالت است. ایشان در عزل والیان و حاکمان نالایق و برخورد با متخلفان نیز بر اجرای عدالت تأکید داشتند. صدق و وفاداری به عهد از دیگر هنجارهای مهم در سیاست علوی بود. امام علی (ع) حتی با مخالفان خود نیز با صداقت رفتار می‌کردند و به پیمان‌های خود پایبند بودند. اجتناب از ظلم و ستم نیز از اصول اساسی سیاست ایشان بود. ایشان همواره به یاری مظلومان و دفاع از حقوق آنان توصیه می‌کردند. این هنجارها، چارچوب رفتاری امام علی (ع) را شکل می‌دادند و سیاست ایشان را از سیاست‌های مبتنی بر قدرت و منفعت‌طلبی متمایز می‌ساختند.

۳. معنا (Meaning): در نظریه سازه‌انگاری، معنا صرفاً یک متغیر ذهنی نیست، بلکه بنیان واقعیت اجتماعی است. مفاهیمی چون «قدرت»، «تهدید»، «امنیت» یا حتی «دشمن»، صرفاً بر اساس برساخت‌های اجتماعی و تاریخی معنا می‌یابند. این اصل به ما امکان می‌دهد تا مفهوم «خلافت» در اندیشه امام علی (ع) را نه به‌عنوان صرفاً نهادی اجرایی، بلکه به‌عنوان ساختاری معنایی و ارزشی فهم کنیم.

امانوئل آدلر در نظریه «جوامع دانشی» (Epistemic Communities) نشان می‌دهد که کنشگران سیاسی درون شبکه‌هایی از شناخت مشترک، مفروضات هنجاری و مفاهیم معنابخش قرار دارند. (آدلر، ۲۰۰۵) در چنین بستری، سیاست نه عرصه‌ای برای تصمیم‌گیری فردی، بلکه میدانی برای بازتولید معناها و جمع‌بندی است. همین تحلیل، ما را قادر می‌سازد تا سنت علوی را به‌مثابه یک «اجتماع دانشی اسلامی» در نظر بگیریم که در آن، هنجارها و مفاهیم خاصی چون «حق»، «عدالت»، «تکلیف» و «خلافت» رفتار سیاسی را تعریف می‌کنند.

از این منظر، نظریه سازه‌انگاری امکانی نظری برای تحلیل سیاست‌ورزی امام علی (ع) فراهم می‌آورد، زیرا او نه به‌عنوان بازیگری در پی قدرت، بلکه فاعلی هویت‌محور، مسئول و معناگرا ظاهر می‌شود. اگر سیاست در سازه‌انگاری مبتنی بر فهم‌های اجتماعی از قدرت و مشروعیت است، آنگاه اندیشه علوی را نیز می‌توان صورت‌بندی سیاسی‌ای دانست که بر پایه یک نظام معنایی و هنجاری ویژه سامان یافته است.

به طور کلی، نظریه سازه‌انگاری را با تمرکز بر فرایندهای بیناذهنی، برساخت اجتماعی منافع، و هویت‌محوری سیاست، شاید بتوان رویکردی مناسبی برای تحلیل تجربه‌های سیاسی‌ای چون سیاست علوی دانست. تجربه‌ای که در آن معنا، اخلاق و حق، مقدم بر سود، پیروزی یا بقاء است.

۲.۲ سیاست، قدرت و مشروعیت در اندیشه امام علی (ع): خوانش سازه‌انگارانه

در سنت اسلامی، به‌ویژه در سیره امام علی (ع)، سیاست امری صرفاً ابزاری یا مبتنی بر غلبه نیست، بلکه تجلی رسالت دینی، تحقق عدالت الهی و صیانت از حقیقت تلقی می‌شود. این نگاه، از اساس با منطق واقع‌گرایانه سیاست، که بر رقابت برای بقاء و توازن قوا بنا شده، فاصله دارد. امام علی (ع) در خطبه‌های خود بارها تأکید می‌کند که خلافت را نه برای بهره‌مندی دنیوی، بلکه به‌مثابه تکلیف الهی برای اقامه قسط و دفع ظلم پذیرفته است. در خطبه شقشقیه، می‌فرماید: «لولا حضور الحاضر و قیام الحجة بوجود الناصر... و إلا لألقیت حبلها علی غاربها...»

یعنی اگر نبود حضور مردم و مسئولیتی که بر عهده‌ام قرار گرفت، حکومت را وانهاده و رها می‌کردم. (نهج البلاغه، الخطبة ۳)

در اینجا قدرت، نه امتیاز، بلکه امانتی سنگین و مسئولیتی الهی است. چنین تلقی‌ای، با برداشت سازه‌انگارانه از قدرت هم‌سویی دارد؛ جایی که قدرت تابع معنا و هنجار است، نه صرفاً ابزار سلطه. به علاوه، هویت امام پیش از هر چیز، سیاست‌ورزی او را در چارچوب یک «نظام معنایی هنجاری» تعریف می‌کند. این هویت به‌عنوان یک رهبر دینی و سیاسی، ابعاد گوناگونی داشت که هر یک به نحوی بر سیاست‌ورزی ایشان تأثیر می‌گذاشت. هویت ایشان به‌عنوان «عبدالله» و «امام بالعدل» بر تعهد ایشان به عدالت و مساوات در حکومت تأکید داشت. ایشان در نامه به مالک اشتر، خود را موظف به رفتار عادلانه با مردم می‌دانند و این را از مهم‌ترین وظایف حاکم برمی‌شمارند. از سوی دیگر، هویت ایشان به‌عنوان «وارث نبوت» و نسبت نزدیکشان با پیامبر (ص) جایگاه ویژه‌ای به ایشان در میان مسلمانان می‌بخشید و مشروعیت الهی حکومتشان را تقویت می‌کرد. این هویت، مسئولیت سنگینی را بر دوش ایشان می‌نهاد تا از ارزش‌ها و آرمان‌های اسلام پاسداری کنند. تحلیل این ابعاد هویتی و تأثیر آن‌ها بر کنش سیاسی امام علی (ع)، می‌تواند ما را در فهم عمیق‌تر سیاست علوی یاری رساند.

محمد رضا حکیمی، در کتاب الحیاة، تحلیل می‌کند که سیاست علوی، بر مدار «حق‌مداری» و «ولایت اخلاقی» استوار است. او تصریح می‌کند که در نظام فکری امام، عدالت نه فقط یک سیاست عمومی، بلکه هنجاری دینی، اجتماعی و هستی‌شناختی (ontological) است. (حکیمی، ۱۳۹۰، ج ۸) این تحلیل، ما را به این نکته رهنمون می‌شود که رفتار سیاسی امام، برخاسته از نظام معنایی خاصی است که معادل ساختارهای معرفتی در نظریه سازه‌انگاری است.

مشروعیت سیاسی نیز در منظومه فکری امام، نه از طریق اجماع صرف یا زور، بلکه از طریق حق و پیوند با شریعت الهی شکل می‌گیرد. به تعبیر مطهری، امام علی (ع) سیاست را «در خدمت دین» می‌دید، نه بالعکس. «علی (ع) سیاست را تابع دین می‌دانست، نه دین را تابع سیاست. علی می‌گفت من حاضرم حکومت را رها کنم، ولی یک ذره از حق را زیر پا نگذارم.» (مطهری، ۱۳۷۵: ۵۰) در نظریه سازه‌انگاری نیز، مشروعیت به‌مثابه برساختی اجتماعی و اخلاقی فهم می‌شود که توسط تعامل گفتمانی میان کنشگران تثبیت می‌شود. بنابراین، مشروعیت امام علی (ع) را نیز می‌توان به‌عنوان یک «هنجار معنابخش» تحلیل کرد که رفتار سیاسی او را جهت می‌دهد، حتی اگر به زیان کارایی کوتاه‌مدت باشد. به‌طور نمونه، در جریان جنگ صفین، هنگامی که معاویه قرآن‌ها را بر نیزه کرد، امام علی (ع) با وجود آگاهی از حيله، از ادامه جنگ

خودداری کرد و حکمیت را پذیرفت؛ چرا که اکثریت جامعه را نمی‌خواست در برابر خود قرار دهد. این رفتار، با منطق سازه‌انگاری که هویت و مشروعیت را مقدم بر مصلحت آنی می‌داند، قابل تبیین است.

به بیان دیگر، سیاست در اندیشه علوی، نه مبتنی بر زور، که مبتنی بر تربیت امت، مقاومت در برابر انحراف و وفاداری به هنجارهای الهی تعریف می‌شود. این نگرش با مفاهیم «کنش هنجاری» (Normative Agency) و «فرهنگ امنیتی» (Security Culture) در نظریه سازه‌انگاری هم‌خوان است. کنزشتاین تأکید دارد که حتی سیاست امنیتی دولت‌ها، متأثر از فرهنگ‌ها، تاریخ و هویت‌های ملی یا دینی آن‌هاست. (کنزشتاین، ۱۹۹۶: ۲۷) از این‌رو، فهم سیاست جنگی و صلح‌طلبی امام علی (ع) نیز باید در بستر هویت اسلامی، نه منطق ابزاری تحلیل شود. در مجموع، اندیشه سیاسی امام علی (ع) بر مبنای نظامی از معانی، هنجارها و هویت‌ها سازمان یافته است که به شکل بی‌واسطه با بنیان‌های نظری سازه‌انگاری قابل گفت‌وگو است. این امر ما را قادر می‌سازد تا الگویی از تحلیل سیاست اسلامی ارائه دهیم که نه صرفاً متکی بر فقه یا فلسفه، بلکه با چارچوب نظری مستند و قابل تعمیم همراه باشد.

۳.۲ پیشینه پژوهش: خلأ در پیوند اندیشه اسلامی و نظریه‌های بین‌المللی

در ایران، پژوهش‌های فراوانی درباره اندیشه سیاسی امام علی (ع) انجام شده است، اما عمده این آثار به صورت سنتی، در چهارچوب‌های فقه سیاسی، اخلاق اسلامی یا تاریخ اسلام نگاشته شده‌اند (مطهری، ۱۳۸۷؛ داوری، ۱۳۸۴؛ حکیمی، ۱۳۹۰). با این حال، تلفیق نظری میان اندیشه امام و چارچوب‌های تحلیلی روابط بین‌الملل، به‌ویژه نظریه سازه‌انگاری، هنوز به صورت روشمند توسعه نیافته است. از جمله پژوهش‌های مرتبط می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- زارع‌پور (۱۳۹۴) در مطالعه‌ای تطبیقی، اصول سیاست اسلامی را با هنجارهای سیاست معاصر مقایسه کرده، اما به نظریه‌های روابط بین‌الملل توجه کافی ندارد.
- شریعتی‌نیا (۱۳۹۷) در مقاله‌ای درباره «سازه‌انگاری و سیاست خارجی ایران»، توجهی جدی به مبانی ادراکی و هنجاری در سیاست‌ورزی اسلامی دارد، ولی مصداقی به امام علی (ع) نمی‌پردازد.
- رضایی (۱۴۰۰) در پژوهشی مقدماتی، رفتار امام در جنگ صفین را از منظر هنجاری تحلیل کرده، اما فاقد پیوند نظری روشمند با ادبیات سازه‌انگاری است.

سیاست علوی در پرتو سازه‌انگاری در روابط ... (حمیدرضا اکبری و حنا اکبری) ۷۱

بنابراین، پژوهش حاضر با تکیه بر نظریه‌های ونت، فینمور، آدلر و کنزنشتاین و با استفاده از متون اسلامی اصیل و تحلیل‌های معتبر، می‌کوشد خلأ تحلیلی موجود را پر کرده و چارچوبی علمی برای فهم «سیاست اخلاقی در میدان واقعیت» در پرتو سازه‌انگاری فراهم آورد.

۳. چهارچوب مفهومی و روش‌شناسی پژوهش

سیره سیاسی امام علی(ع) یکی از غنی‌ترین الگوهای سیاست‌ورزی معناگرا در سنت اسلامی است؛ الگویی که بر پایه عدالت، اخلاق، هویت دینی و وفاداری به حق استوار است. این سیره، برخلاف سیاست مبتنی بر قدرت و منفعت، نگاهی رسالتی به حکومت دارد و از این منظر، نه فقط یک موضوع تاریخی یا دینی، بلکه بستری برای بازخوانی مفاهیم بنیادینی چون مشروعیت، عدالت و قدرت است. با وجود این ظرفیت‌ها، بسیاری از پژوهش‌ها در این حوزه همچنان محدود به چارچوب‌های سستی فقه سیاسی و تحلیل تاریخی مانده‌اند و کمتر تلاشی برای تفسیر این سیره در پرتو نظریه‌های مدرن علوم سیاسی صورت گرفته است.

در شرایطی که سیاست معاصر، به‌ویژه در جهان اسلام، با چالش‌های معنایی، هویتی و اخلاقی روبه‌روست، بازخوانی سیره امام علی(ع) در نسبت با نظریه‌های معناگرا، می‌تواند راه‌گشا باشد. از میان نظریات موجود، سازه‌انگاری به‌واسطه تأکید بر هویت، معنا و هنجارهای اجتماعی، ظرفیت بالایی برای تفسیر سیاست‌ورزی علوی دارد. برخلاف رویکردهای واقع‌گرایانه که سیاست را رقابت برای قدرت و منافع مادی می‌دانند، سازه‌انگاری بر آن است که منافع و هویت‌ها در بستر تعاملات اجتماعی و فرهنگی ساخته می‌شوند و سیاست، فرایندی گفتمانی و معناساز است. در این چارچوب، تجربه حکومت‌داری علوی نه تنها تحلیل‌پذیر می‌شود، بلکه به بازتعریف مفاهیم کلیدی سیاست یاری می‌رساند.

بر این اساس، پژوهش حاضر بر آن است که امکان گفت‌وگو میان سیره امام علی(ع) و نظریه سازه‌انگاری را بررسی کند و نشان دهد چگونه سیاست علوی می‌تواند با مفاهیم معناگرا و هنجاری در علوم سیاسی معاصر پیوند یابد. پرسش اصلی پژوهش این است که سیاست‌ورزی امام علی(ع) چگونه در چارچوب نظریه سازه‌انگاری قابل تحلیل است و این تحلیل چه تمایزهایی با رویکردهای واقع‌گرایانه دارد؟ از دل این پرسش، سه پرسش فرعی مطرح می‌شود: (۱) مؤلفه‌های هویتی، معنایی و هنجاری سیاست علوی چیست؟ (۲) سیره امام علی(ع) در جنگ، صلح، خلافت و مواجهه با مخالف چگونه در چارچوب سازه‌انگاری تفسیر

می‌شود؟ و (۳) چه ظرفیت‌ها و چالش‌هایی در تطبیق نظریه سازه‌انگاری با سنت اسلامی وجود دارد؟

فرضیه اصلی پژوهش آن است که کنش سیاسی امام علی(ع)، برخاسته از هویت دینی، معناهای الهی و هنجارهای درونی شده است و از این منظر با مفروضات نظریه سازه‌انگاری هم‌راستا، و با مبانی واقع‌گرایی در تعارض است. چارچوب مفهومی تحقیق، بر مبنای نظریه سازه‌انگاری - به‌ویژه قرائت الکساندر ونت، آدلر و کزنشتاین - شکل گرفته که سیاست را نتیجه بر ساخت‌های اجتماعی و فرهنگی می‌دانند. در این چارچوب، مفاهیمی چون هویت، معنا و هنجار، عناصر کلیدی در تحلیل رفتار سیاسی محسوب می‌شوند که می‌توانند ما را در فهم سیاست‌ورزی علوی یاری دهند.

بر همین اساس، می‌توان سیاست‌ورزی امام علی(ع) را به‌مثابه الگویی معناگرا و هنجارمحور، در نسبت با این مفاهیم تحلیل کرد. سیاست در نگاه علوی، نه ابزار سلطه، بلکه عرصه‌ای برای تحقق عدالت، مسئولیت الهی و کرامت انسانی است؛ و این نوع سیاست‌ورزی، دقیقاً در چارچوب مفهومی سازه‌انگاری قابل فهم و بازسازی است. جدول زیر، تطبیق مفاهیم کلیدی سازه‌انگاری با مصادیق سیاست علوی را نشان می‌دهد:

مفهوم در سازه‌انگاری	نمونه در سیره	معادل در سیاست علوی
هویت بر ساختی	خطبه شقشقیه، نامه به مالک اشتر	امامت الهی، مسئولیت‌پذیری اخلاقی
هنجارهای درونی شده	مبارزه با فساد در حکومت، برکناری معاویه	عدالت، حق، زهد، مسئولیت
معناهای معنوی قدرت	عدم پذیرش بیعت به‌اجبار، عدالت به‌قیمت شورش	قدرت به‌مثابه امانت، نه امتیاز
مشروعیت هنجاری	تأکید بر برتری حق حتی در اقلیت	مشروعیت برخاسته از حق، نه صرف مقبولیت

این چارچوب مفهومی، امکان تحلیل سیره سیاسی امام علی(ع) را از منظر یک نظریه معاصر فراهم می‌آورد و به‌ویژه نشان می‌دهد که چگونه هویت دینی، هنجارهای الهی و معانی درونی شده، کنش سیاسی ایشان را شکل داده‌اند. همچنین این چارچوب می‌تواند به‌عنوان ابزاری تحلیلی برای مقایسه سیاست دینی با رهیافت‌های هنجاری در علوم سیاسی امروز مورد استفاده قرار گیرد.

۱.۳ روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی، نظری و تفسیری است و با رویکردی میان‌رشته‌ای میان روابط بین‌الملل، اندیشه سیاسی اسلامی و فلسفه اخلاق سامان یافته است. روش‌شناسی تحقیق بر تحلیل مفهومی-تفسیری و تحلیل گفتمان استوار است. در مرحله نخست، مفاهیم کلیدی مانند عدالت، مشروعیت، هویت و قدرت از منابعی چون نهج‌البلاغه و سیره تاریخی امام علی(ع) استخراج و در چارچوب نظریه سازه‌انگاری بازخوانی می‌شوند. در مرحله دوم، از تحلیل گفتمان برای بررسی نحوه شکل‌گیری معنا، هویت و نظم سیاسی در گفتار و کنش امام استفاده شده تا نسبت مفاهیم دینی-اخلاقی با ساخت قدرت و سیاست معناگرا تبیین شود. این رویکرد تطبیقی، امکان گفت‌وگو میان مفاهیم مدرن علوم سیاسی و سنت سیاسی اسلامی را فراهم ساخته و ظرفیت‌های نظری سازه‌انگاری را در تحلیل سیاست‌ورزی علوی آشکار می‌سازد.

۲.۳ نقد نظری

ظرفیت و محدودیت سازه‌انگاری در تحلیل سیاست اسلامی: نظریه سازه‌انگاری، به‌رغم ظرفیت‌های مفهومی‌اش، برخاسته از بستری سکولار و مدرن است و بنابراین در تحلیل سیاستی که درون نظام و حیانی معنا می‌یابد، با محدودیت‌هایی مواجه است. در این‌جا برخی نکات کلیدی به‌صورت انتقادی ذکر می‌شود: ۱- تمایز هستی‌شناسی: در سازه‌انگاری، واقعیت اجتماعی امری انسانی و انعطاف‌پذیر است؛ در حالی که در سنت اسلامی، واقعیت در پیوند با حقیقت الهی، ثابت و غایت‌محور است. بنابراین، معنا در سنت علوی تنها محصول گفتمان بشری نیست، بلکه ریشه در وحی دارد. ۲- برساخت مشروعیت یا وحی الهی: در سازه‌انگاری، مشروعیت از طریق اجماع اجتماعی ساخته می‌شود، اما در سیره امام علی(ع)، مشروعیت از حقانیت الهی نشأت می‌گیرد و حتی در برابر اکثریت انحرافی نیز حفظ می‌شود. ۳- اخلاق قراردادی یا اخلاق قدسی: اخلاق در نظریه‌های غربی بیشتر قراردادی و اجتماعی است، اما در اندیشه امام، اخلاق امری متافیزیکی و مرتبط با مسئولیت بندگی انسان است. با وجود این تفاوت‌ها، نظریه سازه‌انگاری همچنان ظرفیت آن را دارد که به‌مثابه ابزاری روش‌شناختی برای تحلیل لایه‌های معنایی، هویتی و هنجاری در سیاست اسلامی مورد استفاده قرار گیرد، بی‌آن‌که لزوماً نظام اعتقادی اسلامی را تقلیل دهد. در این‌جا، گفت‌وگو میان این دو سنت می‌تواند مقدمه‌ای برای توسعه نظریه‌های بومی روابط بین‌الملل در جهان اسلام باشد.

۴. تحلیل سیاست علوی در پرتو نظریه سازه‌انگاری

تحلیل سیاست‌ورزی امام علی(ع) در این مقاله بر این پیش‌فرض استوار است که سیاست، صرفاً عرصه رقابت برای قدرت نیست، بلکه می‌تواند بازتابی از هویت، معنا و هنجارهای درونی‌شده باشد. از این منظر، رفتار سیاسی امام نه تابع منافع آنی، بلکه تجلی یک رسالت اخلاقی-دینی است که در چارچوب نظریه سازه‌انگاری، به‌ویژه با تأکید بر برساخت هویت و معنا، قابل تبیین است. در همین راستا، می‌توان دریافت که در نگاه امام علی(ع)، قدرت سیاسی نه هدف نهایی، بلکه وسیله‌ای برای تحقق عدالت الهی و صیانت از حق است. ایشان تصریح می‌کنند: «لولا حضور الحاضر و قیام الحجة بوجود الناصر... و إلا لألقيت حبلها على غاربها...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۳۳، نسخه صبحی صالح، ص ۴۷). اگر حضور مردم و الزام شرعی نبود، افسار حکومت را بر پشت شترش رها می‌کردم. این سخن، ناظر بر این نکته کلیدی است که پذیرش خلافت از سوی امام، نه به‌دلیل تمایل به قدرت، بلکه از سر احساس وظیفه دینی و مسئولیت اخلاقی برای اقامه حق و عدالت بوده است. چنین فهمی از قدرت، با انگاره «قدرت به‌مثابه مسئولیت» که در چارچوب نظری سازه‌انگاری قابل تبیین است، تطابق دارد.

مطابق تحلیل علامه محمدرضا حکیمی در مجموعه «الحیة»، اندیشه سیاسی امام علی(ع) بر محور «حق‌محوری» و نظامی از ارزش‌ها و هنجارها استوار است که حدود، معنای کنش و مسئولیت اجتماعی را برای حاکم و مردم تعریف می‌کند (ر.ک: حکیمی، الحیة، ج ۱، ص ۲۲۵). این با ادعای سازه‌انگاران که هنجارها چارچوب رفتار را می‌سازند، تطابق دارد.

۱.۴ مفهوم قدرت و مشروعیت در سیاست علوی

در اندیشه سیاسی امام علی(ع)، قدرت نه صرفاً ابزاری برای تحمیل اراده بر دیگران، بلکه «امانت الهی» برای اقامه عدالت، پاسداری از حق و تحقق ارزش‌های الهی است. این نگاه ریشه در تلقی دینی-اخلاقی از حکومت دارد که آن را مسئولیتی الهی، مشروط به رعایت عدالت، می‌داند؛ نه وسیله‌ای برای تسلط یا بقاء در ساختار قدرت. چنین نگاهی در تعارض بنیادین با نظریات کلاسیک واقع‌گرایی سیاسی است که قدرت را هدف ذاتی یا ابزاری برای حفظ منافع و بقاء دولت در نظام بین‌الملل یا درون اجتماعی می‌دانند. مورگنتا معتقد است: «سیاست بین‌الملل، همچون هر نوع سیاست دیگر، مبارزه‌ای برای قدرت است. هرچه که

سیاست علوی در پرتو سازه‌نگاری در روابط ... (حمیدرضا اکبری و حنا اکبری) ۷۵

اهداف نهایی سیاست بین‌الملل باشد، قدرت همواره هدف فوری آن است.» (مورگنتا، ۱۹۴۸: ۱۳)

در این میان، واکنش امام علی (ع) به دعوت مردم برای پذیرفتن خلافت، یکی از برجسته‌ترین نمونه‌های این تلقی اخلاقی-هنجاری از قدرت است. در خطبه ۹۲ نهج‌البلاغه، امام علی (ع) در واکنش به اصرار مردم بر پذیرش خلافت، فرمود: «دعونی والتمسوا غیری... و إن ترکتمونی فأنا كأحدکم، و لعلی أسمعکم و أطوعکم لمن ولیتموه أمرکم...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۹۲، نسخه صبحی صالح، ص ۱۳۶) ترجمه تقریبی آن چنین است: «مرا واگذارید و به سراغ دیگری بروید... اگر مرا واگذارید، من همانند یکی از شما خواهم بود و شاید شنواتر و فرمان‌بردارتر از شما برای کسی باشم که حکومت را به او سپرده‌اید». این امتناع ابتدایی از پذیرش قدرت سیاسی، برخلاف عقلانیت واقع‌گرایانه‌ای است که فرصت برای به‌دست گرفتن حکومت را «لحظه‌ای حیاتی» می‌داند و تأکید دارد که هر کنشگری باید در اولین فرصت، قدرت را برای تضمین بقاء خود کسب کند. در منطق سازه‌نگاران، اما، آنچه انگیزه کنشگر را شکل می‌دهد، هنجارها، هویت و مسئولیت‌های درونی شده است؛ نه صرفاً محاسبه منافع مادی (ونت، ۱۳۸۶: ۴۵۲). از این منظر، خودداری امام علی (ع) از پذیرش فوری خلافت را می‌توان در چارچوب نوعی کنش هنجاری فهمید که نشان‌دهنده تعهد او به اصولی فراتر از سود سیاسی است.

بر اساس نظریه سازه‌نگاری، کنشگران سیاسی نه فقط بر اساس منافع، بلکه با توجه به هویت‌هایی که بر ساخته شده‌اند، عمل می‌کنند. در این زمینه آدلر معتقد است: «کنشگران، موجوداتی اجتماعی‌اند که منافع و هویت‌هایشان از طریق ایده‌ها، هنجارها و فرهنگ مشترک ساخته می‌شود». (آدلر، ۲۰۰۵: ۹۵) هویت سیاسی امام علی (ع)، به عنوان فردی منصوب از جانب پیامبر، نه فقط جایگاهی مشروع، بلکه وظیفه‌ای اخلاقی برای اقامه قسط و هدایت امت را متضمن است. از این رو، پذیرش قدرت برای امام، فقط زمانی معنا دارد که بتواند به‌صورت مؤثر و مشروع در مسیر عدالت عمل کند؛ وگرنه پذیرش قدرت بدون امکان تحقق آن، امری مردود است.

از منظر امام علی (ع)، مشروعیت، نه از طریق زور، اجماع صرف یا رضایت عمومی، بلکه از طریق «وفاداری به حق» معنا می‌یابد. او در یکی از سخنان خود تأکید می‌کند: «لایقاسُ بالناس من نصح لله و أخلص دینَه» (نهج‌البلاغه، خطبه ۲۲۸، ص ۳۴۹) به این معنا که نمی‌توان

کسی را که دین خود را خالص کرده و فقط برای خدا نصیحت می‌کند، با مردم عادی مقایسه کرد.

الف: مشروعیت و حقانیت در نگرش علوی: در اندیشه سیاسی کلاسیک، مشروعیت معمولاً مبتنی بر سه منبع تعریف می‌شود: مشروعیت سنتی، کاریزماتیک و قانونی-عقلانی. (وبر، ۱۹۷۸: ۲۱۵-۲۱۶) در نگاه واقع‌گرایانه، مشروعیت به‌عنوان امری ثانویه و تابع موفقیت در حفظ قدرت تلقی می‌شود. اما در منظومه فکری امام علی (ع)، مشروعیت از نوع خاصی از «حقانیت» ناشی می‌شود که ریشه در پیوند با حق الهی و التزام به عدالت دارد. به تعبیر استاد مطهری، آنچه مشروعیت خلافت امام علی (ع) را تعیین می‌کند، بیعت مردم یا غلبه سیاسی نیست؛ بلکه پیوستگی ذاتی میان امامت و معیارهای الهی است (۱۳۸۷: ۲۸). این نگاه، با رویکردهای سازه‌انگاران‌ی نوین قرابت دارد، جایی که مشروعیت، «برساختی اجتماعی» و مبتنی بر تفاسیر جمعی از حقانیت و عدالت تلقی می‌شود. (آدلر، ۲۰۰۵: ۹۶)

در این راستا، زمانی که برخی از یاران امام به وی پیشنهاد می‌کنند که برای حفظ قدرت از ابزارهای مشابه معاویه استفاده کند، پاسخ امام چنین است: «اثرانی اُبیع دینی بدنای غیری؟» آیا می‌بینی که دینم را به دنیای دیگران بفروشم؟ (نهج‌البلاغه، نامه ۴۵، ص ۳۷۸) این جمله، نشان‌دهنده تفکیک بنیادین میان قدرت و ارزش در نظام فکری امام است. او حاضر نیست به قیمت حفظ قدرت، از اصولی چون صداقت، عدالت و پابندی به حق عدول کند.

مقایسه تطبیقی نظریه مشروعیت در اندیشه علوی، وبر و سازه‌انگاری

مؤلفه / نظریه	امام علی (ع)	سازه‌انگاری	وبر
منبع مشروعیت	حق الهی، عدالت، هویت ایمانی	هنجارهای مشترک و تعامل گفتمانی	سنت، کاریزما، قانون
نقش مردم	تحقق حکومت حق با مشارکت	مشارکت در ساخت معنا	پذیرش روانی
ثبات مشروعیت	وابسته به التزام به حق، نه اکثریت	برساخته و وابسته به گفتمان	سنتی یا نهادمند (بوروکراتیک)
هدف از قدرت	اقامه عدل، هدایت الهی، تکلیف‌گرایی	معناگرا؛ تحقق هویت و ارزش‌ها	اداره جامعه یا حفظ نظم
نسبت مشروعیت و اخلاق	هویتاً اخلاق‌محور و الهی	هنجارمحور	غیر الزامی

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که تحلیل سیره امام علی (ع) با مفاهیم سازه‌انگاری قابل تفسیر است، اما سازه‌انگاری برای تبیین کامل سیاست علوی کافی نیست. برای درک کامل‌تر، باید آن را با مبانی معرفت‌شناسی اسلامی، الهیات سیاسی شیعی و مفهوم حق‌محور مشروعیت در اندیشه علوی تکمیل کرد.

ب: قدرت، عدالت و عقلانیت اخلاقی: در سیاست علوی، عدالت محور بنیادین حاکمیت است. برخلاف دیدگاه‌های ماکیاویستی که بقای قدرت را توجیه‌گر استفاده از هر وسیله‌ای می‌دانند^۲ (ماکیاولی، ۱۳۸۰: فصل ۱۵)، امام علی (ع) نه تنها «هدف» حکومت را اقامه‌ی عدالت می‌داند، بلکه «شیوه‌های دستیابی» به آن را نیز باید عادلانه تعریف می‌کند. در نامه به مالک اشتر، می‌فرماید: «و املأ قلبک الرحمة للریة... فإنهم صنفان: إما أخ لک فی الدین أو نظیر لک فی الخلق» دل خود را با مهر نسبت به مردم پر کن... زیرا مردم یا برادر دینی تو هستند یا همانند تو در آفرینش (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

در اینجا، نگاه هستی‌شناختی امام به مردم، قدرت را در چارچوب یک رابطه‌ی اخلاقی-اجتماعی معنا می‌بخشد. نه سلطه‌گری، بلکه مسئولیت‌پذیری و خدمت‌رسانی. در واقع، می‌توان گفت سیاست علوی یک عقلانیت اخلاقی خاص را نمایندگی می‌کند؛ عقلانیتی که هم در مقیاس فردی (بین حاکم و وجدان خود) و هم در سطح جمعی (بین حاکم و مردم) مبتنی بر ارزش‌های درونی‌شده، اخلاق دینی و عدالت اجتماعی است.

ج: فاصله‌گذاری با منطق زور و واقع‌گرایی سیاسی: تفاوت سیاست علوی با منطق واقع‌گرایانه، در شیوه برخورد با بحران‌ها نیز هویداست. امام علی (ع) در برابر فتنه‌های داخلی، ترجیح می‌دهد «روشنگری» کند تا «سرکوب». در بسیاری از خطبه‌ها، دعوت به صبر، تفکر، و بازگشت به اصول الهی دیده می‌شود، نه تهدید، ارباب یا تحمیل خشونت. این سبک رهبری، نشان‌دهنده عقلانیتی متفاوت از محاسبه‌گری صرف قدرت است. ونت معتقد است که «ساختار بین‌الذهانی» و درک مشترک از هنجارها، نه تنها کنش بازیگران را شکل می‌دهد، بلکه قادر است حتی ساختار سیستم بین‌المللی را تغییر دهد. در این چارچوب، معناهای اجتماعی، هویت‌ها و هنجارهایی که بازیگران به اشتراک می‌گذارند، برای درک روابط بین‌الملل بسیار اهمیت دارند، زیرا این‌ها نه تنها بر رفتار فردی بازیگران تأثیر می‌گذارند بلکه ساختار کلی سیستم بین‌المللی را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهند. بنابراین، ساختار بین‌الذهانی تنها زمینه‌ای برای کنش نیست، بلکه در شکل‌گیری و بازتعریف سیستم بین‌المللی نقش فعال دارد. (ونت، ۱۳۸۶: ۳۳۱-۳۳۴) در همین معنا، سیاست امام علی (ع) را می‌توان تلاشی برای ساختن

ساختار اخلاقی جامعه دانست، نه فقط اداره‌ی آن. او حتی در زمانی که اقتدارش به چالش کشیده می‌شود، حاضر نیست به روش‌های نامشروع یا بی‌اخلاقانه متوسل شود. نمونه بارز آن در جنگ صفین، جایی است که معاویه با نصب قرآن بر نیزه‌ها، از ابزار دین برای تحمیق افکار عمومی استفاده می‌کند، اما امام، با وجود شناخت نیرنگ، تسلیم خواست اکثریت می‌شود، چراکه قهر با مردم را مشروع نمی‌داند.

د: قدرت در نسبت با معنویت: در اندیشه امام علی (ع)، قدرت اگر در پیوند با معنویت و عدالت نباشد، به ظلم می‌انجامد. او در سخنان خود بارها هشدار می‌دهد که هیچ حکومتی با ظلم پایدار نمی‌ماند. در خطبه‌ها و نامه‌هایش، ظلم را عامل سقوط دولت‌ها می‌داند و می‌فرماید: «وَاللَّهِ لَظُلْمٌ مِنْ أَىِّ شَخْصٍ كَانَ أَفْظَعُ مِنْهُ إِذَا صَدَرَ مِنْ حَاكِمٍ». به خدا سوگند، ظلم از هر کسی که سر زند زشت است، اما اگر از سوی حاکم باشد، فجیع‌تر است (نهج‌البلاغه، حکمت ۳۲۴، نسخه صبحی صالح، ص ۵۷۲). همچنین در نامه به مالک اشتر، بر پیوند بقای حکومت با عدالت تأکید کرده و می‌نویسد: «وَإِنَّ الْعَدْلَ يُقَوِّى الرَّعِيَّةَ، وَإِنَّ الْجَوْرَ يُوهِنُهَا». همانا عدالت، رعیت را نیرومند می‌سازد و ستم، آنان را سست و پراکنده می‌کند (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳، نسخه فیض‌الاسلام، ص ۷۵۱). این نگاه، بازتاب فلسفه‌ای عمیق از رابطه قدرت و ارزش است. قدرت به مثابه ابزاری برای تحقق خیر جمعی، فقط در صورتی مشروع است که عدالت در آن نهادینه شده باشد. امام در خطبه ۱۵۷ می‌فرماید: «مَا رَأَيْتَ نِعْمَةً مَوْفُورَةً إِلَّا وَفِي جَنْبِهَا حَقٌّ» یعنی هر جا نعمتی فزونی یافته، در کنار آن، حقی پایمال شده است. این جمله تلویحاً هشدار می‌دهد که تمرکز قدرت و ثروت، اگر با عدالت همراه نباشد، نوعی فساد ساختاری به همراه دارد.

به طور کلی مفهوم قدرت و مشروعیت در سیاست علوی، از سنت فکری واقع‌گرایانه فاصله گرفته و به عقلانیتی اخلاقی، معنوی و هنجاری متکی است. قدرت در این چارچوب، نه یک هدف ذاتی بلکه وسیله‌ای مشروط به عدالت است؛ مشروعیت نه از غلبه، بلکه از حقانیت نشأت می‌گیرد؛ و رهبری، نه به معنای سلطه بلکه معادل با مسئولیت، خدمت و تعهد اخلاقی تعریف می‌شود.

این نگرش، با نظریه‌های معاصر سازه‌انگاری در روابط بین‌الملل و اندیشه‌های انتقادی از قدرت، به‌ویژه در نسبت با هویت، کنش هنجاری و معناهای اجتماعی، قابل مقایسه و تفسیر است. امام علی (ع) نمونه‌ای از رهبر هنجارمحور^۳ است که نه تنها در پی اعمال قدرت نیست، بلکه در تلاش است تا از طریق آن، جامعه‌ای عادل، بیدار و اخلاقی بسازد.

۲.۴ رفتار جنگی و منطق صلح در سیاست علوی

یکی از وجوه مهم اندیشه سیاسی امام علی (ع)، برخورد او با مسئله جنگ و صلح است؛ مقوله‌ای که به‌ویژه در شرایط بحران داخلی، اهمیت دوچندانی می‌یابد. امام علی (ع) در دوران خلافت خویش، با سه جنگ داخلی بزرگ مواجه شد: جمل، صفین و نهروان. با وجود آنکه از نظر واقع‌گرایانه، اقتضای بقاء و استیلا در چنین شرایطی، بهره‌گیری از قاطعیت نظامی، غافلگیری، و حتی پیش‌دستی در حمله است، سیره امام بر خلاف این منطق ابزاری بود. ایشان نه تنها از آغازگری جنگ پرهیز می‌کرد، بلکه حتی در شرایطی که غافلگیری نظامی به‌راحتی امکان‌پذیر بود، به چنین اقدامی دست نمی‌زد. این مشی رفتاری، واجد دلالتی عمیق درباره منطق سیاسی ایشان در قبال «دیگری دشمن» است.

در جنگ جمل، به‌رغم آشکار بودن نیت‌های شورشیان و خطرات عملیاتی آنان، امام علی (ع) با تأخیر فراوان و پس از اتمام حجت‌های گسترده و دعوت‌های مکرر به صلح، وارد نبرد شد. در منابع تاریخی آمده است که امام علی (ع) حتی در آستانه شروع جنگ جمل، حاملانی برای دعوت به مصالحه فرستاد و تنها پس از آنکه سپاه مقابل عملاً جنگ را آغاز کرد، دست به مقابله نظامی زد. (ابن ابی‌الحدید، ۱۹۹۷: ۲۵۱) این منطق، نه منبعث از ضعف نظامی، بلکه از رویکردی اخلاقی-معنوی سرچشمه می‌گیرد که در آن، خون‌ریزی حتی علیه دشمن نیز تنها در صورت ضرورت حداکثری جایز است. این آموزه در نهج‌البلاغه بارها تکرار شده و در نامه ۵۳ به مالک اشتر به‌صراحت بیان شده است: «لَا تَذْفَعَنَّ صَلْحًا دَعَاكَ إِلَيْهِ عَدُوُّكَ، وَ فِيهِ رِضَا اللَّهِ، فَإِنَّ فِي الصَّلْحِ دَعَاً لِجُنُودِكَ، وَ رَاحَةً مِنْ هُمُومِكَ، وَ أَمْنًا لِبِلَادِكَ...» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). بر پایه این اصل، حتی اگر صلح در ظاهر به کاهش توان مانور استراتژیک یا اعطای امتیازاتی به دشمن بینجامد، در صورتی که با «رضای خداوند» و موازین الهی سازگار باشد، واجب‌الاتباع است. این مبنا، نوعی تقدم اخلاق دینی بر مصلحت‌گرایی سیاسی است که در سنت واقع‌گرای سیاست بین‌الملل، کمتر به آن توجه می‌شود.

از منظر نظری، این رفتار را می‌توان در چارچوب سازه‌انگاری تحلیل کرد؛ دیدگاهی که به‌ویژه در مقابل واقع‌گرایی کلاسیک و نئورئالیسم، بر ساخت اجتماعی منافع و هویت‌ها تأکید دارد. از منظر سازه‌انگارانه، آنچه یک کنش را عقلانی یا استراتژیک می‌سازد، نه صرفاً محاسبه سود-زیان مادی یا موازنه قدرت، بلکه چارچوب‌های معنایی، هنجاری و ارزشی است که کنشگران درون آن هویت می‌یابند. به بیان دیگر، «منافع» از دل هویت و هنجارها برمی‌خیزند، نه برعکس.

رفتار امام علی (ع) به روشنی با این منطق همخوان است. او در مقام حاکم اسلامی، تنها به پیروزی در میدان جنگ نمی‌اندیشد، بلکه دغدغه اصلی او، حفظ هویت امت اسلامی، تقویت اخلاق دینی، و پرهیز از خون‌ریزی بی‌هوده است. چنان‌که در جریان جنگ صفین، پس از نزدیک شدن به پیروزی نهایی، هنگامی که معاویه با حيله‌گری مسئله حکمیت را پیش کشید، امام علی (ع) علی‌رغم آگاهی از فریب دشمن، آن را پذیرفت؛ زیرا ادامه جنگ را زمینه‌ساز تفرقه‌ای شدیدتر در امت اسلامی می‌دانست. در واقع، پذیرش حکمیت، نوعی هزینه‌دادن برای حفظ وحدت بود، نه نشانه‌ای از عقب‌نشینی سیاسی یا ضعف تصمیم‌گیری. (حکیمی، ۱۳۹۰)

این تصمیم‌گیری‌ها، از منظری سازه‌نگارانه، ریشه در هنجارهایی دارند که برای بازیگر اسلامی، ماهیت هستی‌شناختی و هویتی دارند. درست همانند آنچه فینمور در باب تاثیر هنجارهای بین‌المللی بر رفتار دولت‌ها بیان می‌کند، می‌توان گفت که برای امام علی (ع) نیز، اصولی چون عدالت، رحمت، حفظ وحدت و اجتناب از خون‌ریزی، نه صرفاً توصیه‌هایی اخلاقی، بلکه مؤلفه‌های سازنده کنش سیاسی مشروع‌اند. فینمور نشان می‌دهد که هنجارهای بشردوستانه، مشروعیت استفاده از زور، و مسئولیت‌پذیری اخلاقی، می‌توانند سیاست‌های دولت‌ها را حتی در شرایط تهدید یا جنگ محدود کنند. (فینمور، ۱۹۹۶) در این راستا، سیاست جنگ و صلح امام علی (ع) نیز نمونه‌ای بارز از مقید بودن به هنجارهایی است که از بستر فرهنگ دینی و آموزه‌های الهی برمی‌خیزند.

از سوی دیگر، این منطق هنجاری در سیاست جنگی امام علی (ع)، نه تنها به صورت سلبی (پرهیز از خشونت بی‌ضابطه)، بلکه به صورت ایجابی نیز قابل تحلیل است. به عنوان نمونه، توصیه‌های او به فرماندهان نظامی‌اش، بر رفتار انسانی با اسیران، اجتناب از مثله کردن دشمنان، و رعایت حقوق غیرنظامیان تأکید دارد. در نامه‌های صادرشده به کارگزاران نظامی، بارها هشدار داده شده است که لشکریان نباید وارد خانه مردم شوند، اموال آنان را مصادره کنند یا به زنان و کودکان آزار رسانند. این توصیه‌ها، نشان‌دهنده پیوند وثیق میان سیاست و اخلاق در اندیشه امام است.

در جنگ نهروان نیز، با اینکه خوارج آشکارا امام را تکفیر کرده و دست به شورش مسلحانه زدند، او تا پیش از شروع حمله، کوشید از طریق مذاکره و اقناع، از وقوع جنگ جلوگیری کند. تنها پس از آنکه همه تلاش‌ها بی‌نتیجه ماند، وارد میدان نبرد شد. حتی در میدان، به سپاه خود فرمان داد که تنها کسانی را هدف قرار دهند که سلاح کشیده و در حال نبردند. پس از پایان جنگ نیز، به اسیران امنیت جانی داد و تأکید کرد که با آنان با انصاف و شفقت رفتار شود.

این سبک رفتار، از منظر تئوری‌های حقوق جنگ (just war theory) نیز می‌تواند تحلیل شود. مطابق با این نظریه، مشروعیت جنگ، نه تنها به دلایل آغاز آن (jus ad bellum) بلکه به شیوه اجرای آن (jus in bello) نیز بستگی دارد. سیره امام علی (ع) در هر دو سطح، با معیارهای اخلاقی همخوان است. ایشان، جنگ را تنها در شرایط اضطرار و با هدف دفاع از حق مشروع می‌داند و در اجرای آن، رعایت انصاف، حد، و انسانیت را واجب می‌شمارد.

این رویکرد، بیانگر آن است که سیاست جنگ و صلح در اندیشه علوی، نه بر مبنای عقلانیت صرف ابزاری، بلکه مبتنی بر «عقلانیت معنوی» (spiritual rationality) شکل می‌گیرد؛ عقلانیتی که در آن، مفاهیمی چون حق، عدل، وحدت، و کرامت انسانی، به مثابه اجزاء درونی ساختار اجتماعی واقعیت، معنا را به کنش سیاسی می‌دهد و منافع، برخاسته از هویت و ارزش‌اند، نه بالعکس. بنابراین، می‌توان رفتار جنگی امام علی (ع) را نمونه‌ای از کنش سیاسی مبتنی بر هویت دینی دانست که در آن، اخلاق، شریعت و منطق الهی، برتر از محاسبات صرف قدرت و غلبه قرار می‌گیرند.

۳.۴ تعامل با دیگری (دشمن، مخالف، یا رقیب)

در اندیشه سیاسی امام علی (ع)، تعامل با دیگری - اعم از دشمن، مخالف یا رقیب سیاسی - همواره بر مبنای اصول ثابت انسانی و اسلامی چون عدالت، مدارا، حفظ کرامت انسانی، دعوت به گفت‌وگو و پرهیز از خشونت پیش‌دستانه شکل می‌گیرد. این اصول، بنیاد هویت اخلاقی-دینی امام را تشکیل می‌دهند و می‌توان آن‌ها را در چارچوب نظریه سازه‌انگاری، به‌ویژه از منظر «کنش اجتماعی» الکساندر ونت، به‌طور نظام‌مند تحلیل کرد. سازه‌انگاری بر آن است که هویت و منافع بازیگران نه تنها تابع شرایط مادی، بلکه محصول تعاملات اجتماعی و میان‌ذهنی میان «خویشتن» و «دیگری» است (ونت، ۱۳۸۶: ۴۸۲-۴۸۳).

بر اساس نظریه ونت، کنش اجتماعی چهار مرحله دارد: ارسال معنا توسط خویشتن، تفسیر آن توسط دیگری، بازکنش متقابل و بازتعریف نقش‌ها. در مرحله نخست، خویشتن با کنشی معنادار، نقش خود و انتظاراتش از دیگری را اعلام می‌کند. امام علی (ع) در مواجهه با خوارج، کوشید از طریق خطبه‌ها و نامه‌ها، به‌ویژه خطبه ۱۲۷، وضعیت سیاسی را تبیین کرده و ضمن حفظ حقوق آن‌ها، از مقابله نظامی پرهیز کند: «شما را سه حق است... تا زمانی که دست به شمشیر نبرده‌اید با شما پیکار نخواهم کرد» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۲۷، صبحی صالح، ص ۱۸۷).

در مرحله دوم، دیگری این پیام را تفسیر می‌کند. خوارج بر اساس درک خاص خود، پیام امام را رد و مشروعیت او را انکار کردند. چنان‌که طبری و ابن ابی‌الحدید گزارش می‌کنند، آن‌ها داوری را خیانت به قرآن تلقی کردند (طبری، ۱۴۰۹ق، ج ۵، ص ۷۰؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۲۲۴). در مرحله سوم، خوارج با خروج نظامی نقش جدید خود را تعریف کردند و امام، پس از تلاش‌های دیپلماتیک از جمله اعزام ابن عباس برای گفت‌وگو (همان، ص ۲۵۰)، به ناچار وارد جنگ شد. حتی در این مرحله نیز، امام بر رعایت حدود الهی تأکید داشت و پس از جنگ، با اسیران مدارا کرد (همان، ص ۲۵۴).

در مرحله چهارم، امام کنش دیگری را تفسیر و واکنش خود را بر اساس اصول اخلاقی و تجربیات پیشین تنظیم کرد. نامه ۵۳ به مالک اشتر نیز همین نگرش را نشان می‌دهد: «دل خود را با مهر به رعیت پر کن... آنان یا برادر دینی تو هستند یا هم‌نوع انسانی تو» (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳، نسخه فیض‌الاسلام، ص ۷۵۰). این آموزه، بنیان تعامل اجتماعی معنابنیاد با «دیگری» را تبیین می‌کند. از منظر سازه‌انگاری، سیره امام علی(ع) بازتابی از کنش هویت‌محور و معناگراست؛ کنشی که در آن، هویت الهی امام نه تنها در تقابل با دیگری حفظ می‌شود، بلکه معنای رابطه سیاسی نیز بر اساس عدالت، گفت‌وگو و کرامت انسانی بازتعریف می‌گردد. این سطح از رفتار، هم اخلاقی است و هم ساخت‌یافته در شبکه‌ای از مناسبات بین‌الذهانی، چنان‌که نظریه ونت آن را تبیین می‌کند.

۱.۳.۴ تحمل مخالفت فکری در چارچوب هویت دینی

یکی از مؤلفه‌های بنیادین در هویت امام علی(ع)، تمایز قائل شدن میان نقد فکری و تهدید عملی است. ایشان در برابر خوارج، تا زمانی که صرفاً در حوزه اعتراض فکری باقی مانده بودند، نهایت مدارا و تساهل را به کار گرفت. در خطبه ۱۲۷ نهج‌البلاغه، به صراحت آمده است که سه حق برای خوارج محفوظ است: آزادی عبادت در مساجد، بهره‌مندی از بیت‌المال مادامی که دست به شمشیر نبرده‌اند، و عدم تعرض نظامی تا آغازگری خشونت از سوی آنان. این سیاست مدارا، برخاسته از هویت اخلاق‌گرای امام و نقش وی به عنوان امیر عدالت بود. در تحلیل سازه‌انگارانه، چنین هویتی منبع هنجاری مهمی برای تنظیم کنش در برابر دیگری فراهم می‌کند و امکان بازتولید روابط اجتماعی بر مبنای گفت‌وگو و تفاهم را فراهم می‌سازد.

۲.۳.۴ مرزگذاری میان نقد و تهدید

گذار خوارج از عرصه نقد به اقدام نظامی، نقطه عطفی در روابط میان دو طرف بود. امام علی (ع) با حفظ اصول، اما با تغییر در نقش و سطح کنش، به مقابله دفاعی روی آورد. تلاش ایشان برای منصرف ساختن خوارج از خشونت، از طریق اعزام عبدالله بن عباس به گفت‌وگو و همچنین ایراد خطبه‌های روشنگرانه، مصداقی از این سطح‌بندی کنش است.

کاتزنشتاین در بحث «فرهنگ امنیتی» معتقد است که فرهنگ‌ها، نوع رفتار بازیگران را در مواجهه با تهدیدات شکل می‌دهند. (کاتزنشتاین، ۱۹۹۶) فرهنگ سیاسی مبتنی بر عدالت و حفظ کرامت انسانی در رفتار امام علی (ع) نیز موجب شد تا حتی در مقام مقابله، از اصول عدول نکند.

۳.۳.۴ حفظ اخلاق در شرایط منازعه

کنش امام علی (ع) در جنگ‌های داخلی، به‌ویژه جمل و نهروان، نشانگر پابندی او به اصول اخلاقی حتی در متن منازعه است. دستور به مراقبت از مجروحان، احترام به کشته‌شدگان دشمن و عدم تعرض به اسیران، تجلی عینی اخلاق سیاسی اسلامی در رفتار ایشان است.

مطابق دیدگاه آدلر، یادگیری اجتماعی مبتنی بر هنجارها و ارزش‌های مشترک، یکی از سازوکارهای شکل‌گیری و تثبیت رفتارهای پایدار در نظام‌های بین‌الملل است. (آدلر، ۲۰۰۵) امام علی (ع) نیز تلاش داشت از طریق نهادینه‌سازی الگوی کنش اخلاقی، هنجارهای سیاسی اسلامی را در میان جامعه نخبگان و توده مردم تثبیت کند.

در مجموع بررسی تعامل امام علی (ع) با مخالفان و دشمنان سیاسی در چارچوب نظریه سازه‌انگاری، الگوی روشنی از سیاست هنجاری مبتنی بر هویت و اخلاق ارائه می‌دهد. در این الگو، نه منافع صرف، بلکه هویت و نقش مبتنی بر ارزش‌ها تعیین‌کننده کنش سیاسی است. امام علی (ع) با تمایز میان مخالفت مشروع و تهدید خشونت‌آمیز، و با رعایت اخلاق حتی در جنگ، الگوی ممتازی از رهبری هنجاری در شرایط بحران ارائه می‌دهد.

۵. هویت سیاسی امام علی (ع) و منطق کنش هنجاری

هویت سیاسی امام علی (ع) و منطق کنش هنجاری او یکی از ارکان مهم در تحلیل رفتار سیاسی ایشان است. در نظریه سازه‌انگاری، هویت، به‌ویژه هویت‌های جمعی، نقشی محوری در

تعیین رفتار کنش‌گران دارد. طبق گفته ونت، «کنش‌گران بسته به هویتی که برای خود و دیگری قائل‌اند، به جهان واکنش نشان می‌دهند» (ونت، ۱۳۸۶: ۵۰). این جمله به‌طور خاص به‌صورت روشن بر اهمیت هویت در رفتار سیاسی و اجتماعی تأکید دارد. در این چارچوب، هویت امام علی (ع) به‌عنوان یک کنش‌گر سیاسی، از ماهیتی دینی، مسئولانه و عدالت‌محور برخوردار است که کنش‌های ایشان را از سایر رهبران سیاسی متمایز می‌کند. تحلیل هویت سیاسی امام علی (ع) به‌ویژه در برخورد با مسائل پیچیده سیاسی و جنگ‌ها، می‌تواند به درک عمیق‌تری از منطق تصمیم‌گیری ایشان کمک کند.

۱.۵ هویت دینی و مسئولانه امام علی (ع)

امام علی (ع) به‌عنوان رهبر مسلمانان، هویت سیاسی خود را بر پایه‌های دینی و اخلاقی استوار کرده بود. این هویت دینی و مسئولانه، اساساً بر مبنای اصول اسلامی و عدالت‌محوری قرار داشت. امام علی (ع) به‌طور مداوم در تصمیمات سیاسی و جنگی خود، پایبندی به این اصول را نشان می‌داد. از نظر ایشان، قدرت و سیاست باید در راستای تحقق عدالت و حفظ کرامت انسانی باشد، نه برای تأمین منافع شخصی یا گروهی. این نگرش، هویت ایشان را در مقابل سیاست‌های قدرت‌محور و دنیوی سایر رقبای سیاسی متمایز می‌ساخت. در این زمینه، امام علی (ع) در برابر روش‌های غیراخلاقی، مانند فریب یا ترور، مقاومت می‌کرد و همواره به اصول دینی و اخلاقی خود وفادار می‌ماند.

۲.۵ منطق کنش هنجاری امام علی (ع) در جنگ صفین

یکی از برجسته‌ترین مثال‌ها برای تحلیل هویت سیاسی امام علی (ع)، رفتار ایشان در جنگ صفین است. جنگ صفین یکی از بحرانی‌ترین و پیچیده‌ترین مقاطع تاریخ اسلام بود که امام علی (ع) در آن با دشمنان داخلی خود، یعنی معاویه و سپاهش، مواجه شد. در این جنگ، با وجود درخواست‌های مکرر برخی فرماندهان امام برای استفاده از روش‌های غیراخلاقی مانند فریب و ترور، امام علی (ع) به‌طور قاطع از این روش‌ها پرهیز کرد. این کنش، از منظر سیاست‌های واقع‌گرایانه ممکن است به‌عنوان اقدامی نابخردانه و خطرناک تلقی شود، زیرا در آن زمان، بسیاری از فرماندهان نظامی به‌دنبال استفاده از هرگونه وسیله برای پیروزی سریع و مؤثر بودند.

اما امام علی (ع) در این شرایط، به هنجارهای اخلاقی و دینی خود پایبند ماند. ایشان با این تصمیم نشان داد که سیاست و جنگ باید بر اساس اصول اخلاقی و انسانی صورت گیرد. این رفتار امام علی (ع) با منطق سازه‌انگاری به‌ویژه در مفهوم «عقلانیت هنجاری» هم‌راستاست. در سازه‌انگاری، کنش‌گران، نه تنها بر اساس عقلانیت ابزاری و استراتژیک، بلکه بر اساس هنجارهای اجتماعی و هویتی خود تصمیم می‌گیرند. امام علی (ع) در اینجا تصمیمات خود را بر اساس هنجارهای دینی و اخلاقی اتخاذ کرد که بر پایه عدالت و حقیقت استوار بود، نه بر اساس منافع کوتاه‌مدت یا فریب.

۳.۵ هویت عدالت‌محور امام علی (ع) و سیاست

شهید مطهری در کتاب سیری در نهج‌البلاغه تصریح می‌کند که امام علی (ع) سیاست را جدا از اخلاق نمی‌دانست و حاضر نبود برای حفظ حکومت از هر وسیله‌ای استفاده کند؛ او می‌نویسد: «علی بن ابی‌طالب، سیاستش الهی است، سیاستش انسانی است، سیاستش اخلاقی است» (مطهری، ۱۳۷۸: ۱۰۵). به‌عنوان مثال، در شرایطی که بسیاری از رهبران در تاریخ اسلام برای حفظ قدرت خود از هر وسیله‌ای حتی فریب و دروغ استفاده می‌کردند، امام علی (ع) هیچ‌گاه به چنین روش‌هایی روی نیاورد. این نگرش امام علی (ع) به سیاست، بازتاب عقلانیت هنجاری است که در نظریه سازه‌انگاری نیز بر آن تأکید می‌شود. بر اساس این نظریه، تصمیم‌گیری‌های سیاسی به‌طور عمده تحت تأثیر هویت و هنجارهای اجتماعی قرار دارد، نه تنها توسط محاسبات عقلانی ابزاری یا توازن قوا. امام علی (ع) نشان داد که هویت سیاسی و اجتماعی فرد باید بر اساس اصول اخلاقی و انسانی بنا شود، نه بر اساس صرفاً دستاوردهای سیاسی یا نظامی.

این عقلانیت هنجاری در تحلیل روابط بین‌الملل نیز می‌تواند مفهومی ارزشمند باشد. کنش‌گران سیاسی و بین‌المللی در بسیاری از موارد، به‌جای تکیه صرف بر محاسبات نظامی و استراتژیک، باید هویت‌های فرهنگی، دینی و اخلاقی خود را در تصمیم‌گیری‌ها مدنظر قرار دهند. امام علی (ع) با کنش‌های خود نشان داد که در عرصه سیاست، اصول اخلاقی و هنجارهای اجتماعی می‌توانند به‌طور مؤثر در مواجهه با بحران‌ها و چالش‌های سیاسی نقش‌آفرینی کنند.

۴.۵ تأثیر هویت سیاسی امام علی (ع) در تحلیل‌های معاصر

هویت سیاسی امام علی (ع) نه تنها در زمان خودش، بلکه در تحلیل‌های معاصر نیز قابل توجه است. در بسیاری از نظریات روابط بین‌الملل، به‌ویژه در سازه‌نگاری، به‌طور خاص بر این نکته تأکید می‌شود که هویت‌های جمعی و هنجارهای اجتماعی تأثیر زیادی بر تصمیمات کنش‌گران دارند. این ایده در تحلیل سیاست‌های بین‌المللی معاصر نیز کاربرد دارد، جایی که کشورها و دولت‌ها ممکن است در مواجهه با بحران‌ها، منافع خود را به‌گونه‌ای محاسبه کنند که متناسب با هویت‌ها و اصول اخلاقی آن‌ها باشد.

در این راستا، هویت امام علی (ع) به‌عنوان یک رهبر سیاسی که با باورهای دینی و اخلاقی‌اش در دنیای سیاست حضور یافت، الگویی از یک سیاست مسئولانه و اخلاقی را به نمایش می‌گذارد. این الگو می‌تواند برای تحلیل رفتار کنش‌گران سیاسی در سطح جهانی و به‌ویژه در زمینه سیاست‌های میان‌دولتی و روابط بین‌الملل مفید باشد. در واقع، امام علی (ع) نه تنها به‌عنوان یک رهبر دینی بلکه به‌عنوان یک کنش‌گر سیاسی نیز ثابت کرد که می‌توان سیاست را در راستای تحقق عدالت و اخلاق به‌کار برد، بدون آنکه به منافع فردی یا قدرت‌طلبی دست زد.

به‌طور کلی هویت سیاسی امام علی (ع) همواره بر پایه اصول دینی، اخلاقی و عدالت‌محور استوار بود. ایشان در تمام کنش‌های سیاسی خود، اعم از در میدان جنگ یا در عرصه حکمرانی، به هنجارهای دینی و انسانی پایبند بود. امام علی (ع) در سیاست نه تنها از عقلانیت هنجاری پیروی می‌کرد، بلکه همواره بر این تأکید داشت که سیاست باید در خدمت مردم و بر اساس اصول اخلاقی و عدالت باشد. این نگرش، که از نظر نظریه سازه‌نگاری نیز قابل تحلیل است، به‌ویژه در مواردی چون جنگ صفین و رویکرد ایشان در برابر فریب و ترور، به‌وضوح نمایان شد. هویت امام علی (ع) نه تنها در تحلیل‌های سیاسی بلکه در نظریات معاصر روابط بین‌الملل نیز قابل توجه است و به‌عنوان الگویی برای سیاست‌ورزی مسئولانه و اخلاقی در نظر گرفته می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

مطالعه رفتار سیاسی امام علی (ع) در پرتو نظریه سازه‌نگاری به وضوح نشان می‌دهد که الگوی حکمرانی و کنشگری ایشان را نمی‌توان به‌طور کامل با منطق واقع‌گرایانه و عقلانیت ابزاری تحلیل کرد. در حالی که بسیاری از تحلیل‌ها در سیاست بر مبنای عقلانیت ابزاری و منافع مادی

تأکید دارند، سازه‌انگاری با تمرکز بر مفاهیم عمیق‌تری همچون معنا، هویت، و هنجار، به‌ویژه در تحلیل سیاست‌های امام علی (ع) در جنگ‌ها، صلح‌ها و شیوه‌های حکمرانی، راهی جدید و جامع برای درک ابعاد متفاوت سیاست‌ورزی او ارائه می‌دهد.

در این چارچوب، هویت دینی و اخلاقی امام علی (ع) به‌عنوان یکی از ارکان اصلی کنشگری سیاسی او مطرح می‌شود. چنان‌که ونت می‌گوید، هویت‌ها پیش از منافع‌اند، و این نکته به‌ویژه در مورد امام علی (ع) صادق است. در سیاست علوی، قدرت مشروعیت خود را از اصول اخلاقی و عدالت الهی به‌دست می‌آورد و نه از رأی مردم یا پیروزی‌های نظامی. این مسئله به‌ویژه در تصمیمات امام در جنگ صفین و در پیروی از هنجارهای اخلاقی در مواجهه با مخالفان نمایان می‌شود. به‌عنوان مثال، امام علی (ع) در جنگ صفین علیرغم فشارها برای استفاده از روش‌های فریب و جنگ روانی، بر رعایت اصول اخلاقی و دینی تأکید کرد. این رویکرد نه تنها از منظر عقلانیت ابزاری می‌تواند به‌عنوان رویکردی ناکارآمد تلقی شود، بلکه در چارچوب سازه‌انگاری، این انتخاب خود به‌مثابه تعهد به هویت اخلاقی و دینی امام قابل تبیین است. از سوی دیگر، در حوزه جنگ و صلح، هنجارهای دینی و اخلاقی امام علی (ع) بر اولویت‌ها و تصمیمات او حاکم است. صلح، حتی اگر در ظاهر هزینه‌زا و نامطلوب به‌نظر برسد، وقتی با ارزش‌های الهی همخوان باشد، برای امام مطلوب است. این منطق مشابه دیدگاه فینمور) است که معتقد است هنجارهای بین‌المللی، قیدکننده رفتار دولتی‌اند. امام علی (ع) در مسیر حفظ صلح و امنیت بر پایه اصول معنوی و دینی گام برمی‌دارد و این امر از تحلیل‌های سازه‌انگاری قابل فهم است.

همچنین، تعامل امام علی (ع) با مخالفان و دشمنان نیز بر اساس تعاریف درونی تهدید و مرزهای اخلاقی او شکل می‌گیرد. در حالی که در تحلیل‌های واقع‌گرایانه، دشمن به‌طور خودکار تهدید به‌حساب می‌آید، امام علی (ع) در برخورد با مخالفان، تفاوت قائل می‌شود. برای ایشان، «دیگری» نه تنها تهدید امنیتی بلکه فردی است که ممکن است اختلاف فکری داشته باشد. این نوع برخورد مبتنی بر تفکیک تهدیدات امنیتی از چالش‌های فکری و ایدئولوژیک است، که با مفهوم «فرهنگ‌های امنیتی» کنزشتاین نیز هماهنگ است. این دیدگاه نشان می‌دهد که در سیاست امام علی (ع)، هویت فرهنگی و دینی نه تنها در ساختارهای اجتماعی، بلکه در نگرش به تهدیدات و تعاملات بین‌المللی نیز نقش ایفا می‌کند.

با این حال، این تحلیل به‌معنای نادیده گرفتن ابعاد واقع‌گرایانه در سیاست امام علی (ع) نیست. علی‌رغم تأکید بر هنجارهای اخلاقی و دینی، امام علی (ع) در مسائل عملی همچون

سازماندهی نظامی، انتخاب والیان و سیاست‌های مالیاتی، با تأملات عقلانی و تدبیری نیز عمل می‌کند. این ترکیب از کنش‌های هنجاری و محاسبات عملی می‌تواند موضوعی برای پژوهش‌های بیشتر باشد، چراکه به‌طور همزمان هم هنجارها و هم مصلحت‌های اجتماعی در تصمیمات ایشان دخیل بوده‌اند.

در نتیجه، سیاست امام علی (ع) را باید در چارچوبی ترکیبی تحلیل کرد که در آن هویت و هنجارهای دینی و اخلاقی به‌عنوان «سازه‌های اصلی» سیاست در نظر گرفته شوند، نه تنها منافع مادی یا الزامات ساختاری. امام علی (ع) نه به‌عنوان یک بازیگر قدرت‌طلب یا منفعت‌جو، بلکه به‌عنوان کنشگری هویت‌محور و مسئول باید شناخته شود که در سیاست‌های خود، همواره پایبند به اصول اخلاقی و هنجاری بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. منابع عبارتند از:

- Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* اثر هانس جی. مورگنتا در سال ۱۹۴۸.
این اثر یکی از بنیان‌های نظریه واقع‌گرایی در روابط بین‌الملل محسوب می‌شود.
Theory of International Politics اثر کنت والتز در سال ۱۹۷۹. این اثر، بنیانگذار نظریه نئورئالیسم (یا واقع‌گرایی ساختاری) در روابط بین‌الملل است.
2. Machiavelli, N. (1513). *The Prince*, Translated by Harvey C. Mansfield, University of Chicago Press, 1998
3. norm entrepreneur

کتاب‌نامه

- امام علی بن ابی‌طالب (ع)، نهج‌البلاغه، گردآوری شریف رضی، تحقیق صبحی صالح، بیروت: دارالکتب اللبنانی، ۱۹۹۰.
- ابن ابی‌الحدید، محمد بن عبدالله (۱۹۹۷). شرح نهج‌البلاغه (ترجمه به فارسی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حکیمی، محمدرضا. (۱۳۹۰). الحیاة: دائرة المعارف موضوعی قرآن و حدیث جلد هشتم: سیاست اسلامی. قم: دارالکتب الإسلامية ..
- رضایی، محمد. (۱۴۰۰). تحلیل سازه‌انگارانه نقش هنجارها در سیاست بین‌الملل. فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۳(۱)، ۸۱-۱۰۵.

- شهیدی، سید جعفر. (۱۳۸۰). زندگانی علی بن ابی طالب (ع). تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ماکیاوی، نیکولو. (۱۳۸۰). شهریار. ترجمه داریوش آشوری. تهران: نشر آگه.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴). حکمت‌ها و اندرزها (جلد دوم). تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۷). سیری در نهج‌البلاغه. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۵). سیری در سیره امام علی (ع). تهران: انتشارات صدرا.
- نصری، مرتضی. (۱۳۹۷). هویت و سیاست خارجی از منظر سازه‌انگاری. فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست خارجی، ۷(۲)، ۴۵-۷۰.
- ونت، الکساندر. (۱۳۸۶). نظریه اجتماعی سیاست بین‌الملل. ترجمه ح. مشیرزاده. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه

- Adler, E. (2005). *Communitarian International Relations: The Epistemic Foundations of International Relations*. London: Routledge.
- Finnemore, M. (1996). *National Interests in International Society*. Ithaca: Cornell University Press. (<https://www.cornellpress.cornell.edu/book/9780801483233/national-interests-in-international-society/>)
- Hall, R. B. (1999). *National Collective Identity: Social Constructs and International Systems*. Columbia University Press.
- Katzenstein, P. J. (Ed.). (1996). *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. New York: Columbia University Press.
- Ruggie, J. G. (1998). *Constructing the World Polity: Essays on International Institutionalization*. London: Routledge.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is What States Make of It: The Social Construction of Power Politics. *International Organization*, 46(2), 391-425.